

مجله‌ی مطالعات ادبیات کودک دانشگاه شیراز، مقاله‌ی علمی-پژوهشی
سال پانزدهم، شماره‌ی اول، بهار و تابستان ۱۴۰۳ (پیاپی ۲۹)، صص ۳۳-۶۲

بررسی میزان درک نوجوانان از اشعار حافظ و دیدگاه آنان درباره‌ی شخصیت و شعر او

کاووس حسن‌لی*

سمانه اسدی**

چکیده

دیوان حافظ یکی از گران‌بهارترین گنجینه‌های ادبی و فرهنگی ایرانیان به شمار می‌رود. مخاطب اصلی این اثر بزرگ‌سالان هستند؛ اما آیا نوجوانان هم می‌توانند با بخشی از اشعار حافظ ارتباط بگیرند و درکی از آن داشته باشند؟ مناسب‌ترین راه برای رسیدن به پاسخی (هرچند نسبی) به این پرسش، پرس‌وجو از خود نوجوانان است؛ از همین رو و برای آگاهی از میزان آشنایی و درک نوجوانان از دیوان حافظ و شناخت دیدگاه آنان درباره‌ی شخصیت و اشعار او، پژوهشی در قالب پسادکتری سامان گرفت که مقاله‌ی حاضر یکی از دستاوردهای آن است. برای انجام این پژوهش پرسش‌نامه‌ای متناسب با

* استاد دانشگاه شیراز و مدیر کرسی پژوهشی حافظ kavooshassanli@gmail.com

** پژوهشگر پسادکتری زبان و ادبیات فارسی samanehassadi@yahoo.com (نویسنده‌ی مسئول)

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۷/۹

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱/۲۶

DOI: 10.22099/JCLS.2023.43950.1931

اهداف آن، ساخته و روایی و پایایی‌اش بررسی و تأیید شد. ۴۰۱ نفر از نوجوانان مناطق گوناگون ایران در این نظرسنجی شرکت کردند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد این نوجوانان، بیت‌هایی با موضوع دوستی را بهتر از دیگر شعرهای انتخابی دیوان حافظ درک می‌کنند و محبوب‌ترین اشعار حافظ از نظر آن‌ها شعرهایی است که با موضوع عشق و دوستی سروده شده است. آن‌ها به شخصیت حافظ و دیوانش علاقه‌مندند و دوست دارند بیشتر با او و افکار و اشعارش آشنا شوند. ۹۵٪ شرکت‌کنندگان اشعار انتخابی حافظ را در شمار آثار مناسب برای هم‌سن‌وسالان خود دانسته و ۷۲/۸۱ درصدشان میزان سودمندی این سروده‌ها را برای نوجوانان، زیاد و بسیار زیاد برشمرده بودند. مهم‌ترین دلایلی که نوجوانان برای علاقه‌مندی خود به شعرهای حافظ بیان کرده بودند، عبارت‌اند از: تنوع موضوعات، زبان شیرین، دلنشینی و آرامش‌بخش بودن شعرها، دریافتی بودن معنی بسیاری از بیت‌ها، منطبق بودن اشعار با واقعیت جهان و زندگی، پرمفهوم بودن آن‌ها، ارزشمندی پندها و نشان‌دادن راه‌ورسم درست زندگی به خواننده.

واژه‌های کلیدی: حافظ شیرازی، شعر حافظ و نسل امروز، نوجوانان.

۱. مقدمه

حافظ شیرازی، یکی از برجسته‌ترین سخن‌سرایان زبان فارسی است که از دیرباز، در میان ایرانیان جایگاهی ویژه داشته است. در دهه‌های اخیر، در پیوند با جنبه‌های گوناگون شعر و اندیشه‌ی حافظ پژوهش‌های فراوان انجام گرفته و کتاب‌ها و مقالات متعدد منتشر شده است؛ اما تاکنون، با موضوع چگونگی ارتباط نوجوانان با شعر حافظ پژوهشی مستقل صورت نپذیرفته است. بدیهی است که شعر حافظ برای نوجوانان سروده نشده و درک همه‌جانبه‌ی بسیاری از اشعار، برای نوجوانان ناممکن است؛ به همین دلیل برخی شعر حافظ را به‌هیچ‌روی مناسب نوجوانان نمی‌دانند و تلاش برای ارتباط‌گیری این گروه سنی را با شعر حافظ بیهوده می‌پندارند. در مقابل، کسان دیگری هستند که بر ضرورت پیوند نوجوانان و جوانان با آثاری همچون دیوان حافظ تأکید می‌ورزند. به نظر می‌رسد داوری بزرگ‌سالان درباره‌ی مناسب بودن یا نبودن اشعار حافظ برای نوجوانان، بدون نظرخواهی روشمند از خود آن‌ها، داوری دقیقی نباشد. مقاله‌ی حاضر با همین هدف، یعنی آگاهی

از میزان آشنایی و درک نوجوانان از اشعار حافظ و شناخت دیدگاه آنان درباره‌ی او شکل گرفت. این مقاله بخشی از پژوهشی گسترده در قالب رساله دکتری است. بخشی دیگر از دستاوردهای این پژوهش نیز در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی ظرفیت‌های دیوان حافظ برای ارائه به نوجوانان» سامان یافته است. برای انجام این پژوهش مراحل زیر پیموده شد:

الف. فهرستی از مهم‌ترین ویژگی‌های دوره‌ی نوجوانی، با بهره‌گیری از کتاب‌های روان‌شناسی رشد تهیه گردید.

ب. با هدف شناسایی ظرفیت‌های دیوان حافظ برای ارائه به نوجوانان، این اثر واکاوی شد و سروده‌هایی که برای این گروه سنی، باتوجه‌به ویژگی‌ها و نیازهای اساسی آنان، مناسب به نظر می‌رسید، شناسایی و از آن‌ها یادداشت‌برداری شد.

پ. باتوجه‌به اهداف پژوهش و با مشورت متخصصان آزمون‌سازی، پرسش‌نامه‌ای علمی طراحی گردید.

ت. این پژوهش در زمان فراگیری بیماری کرونا و تعطیلی مدارس صورت گرفت و از آنجاکه دسترسی مستقیم به دانش‌آموزان، ناممکن بود، پرسش‌نامه‌ی برخط تهیه شد و از طریق فضای مجازی، در دسترس آن‌ها قرار گرفت. در مجموع، بیش از چهارصد پرسش‌نامه‌ی تکمیل‌شده به دست مجریان طرح رسید که در پژوهش‌های این‌چنینی، آماری اطمینان‌بخش به شمار می‌رود^(۱).

۲. ویژگی‌های پرسش‌نامه

این پرسش‌نامه‌ی محقق‌ساخته، پرسش‌نامه‌ای خودگزارشی و متشکل از چند بخش است. بخش نخست دربرگیرنده‌ی پرسش‌هایی کلی برای آشنایی با شرکت‌کنندگان و آگاهی از میزان شناخت آن‌ها از حافظ و اشعار اوست. بخش دوم که با هدف سنجش میزان درک نوجوانان از شعر حافظ طراحی شده است، از شش زیرمقیاس (زیرمجموعه) تشکیل شده و هر زیرمقیاس، دو گویه (پرسش) دارد. گویه‌ها، به صورت لیکرت^۱ پنج‌تایی در دامنه‌ی

^۱. likert

خیلی کم تا خیلی زیاد، اندازه‌گیری و به‌ترتیب، از یک تا پنج نمره‌گذاری شده‌اند. زیرمقیاس‌های این پرسش‌نامه، شامل شش موضوع عشق، دوستی، باورهای دینی و اعتقادی، مسائل اخلاقی، خودشناسی و عزت نفس و آرمان‌گرایی‌اند. برای هر موضوع جدولی تنظیم شد که دربرگیرنده‌ی چندین بیت بود؛ برای جدول‌های شماره‌ی یک تا چهار، به دلیل گستردگی این موضوعات در دیوان حافظ، ده بیت انتخاب شد. جدول‌های پنج و شش هم، به علت محدود بودن بیت‌هایی با این موضوعات، به‌ترتیب، دربردارنده‌ی هفت و شش بیت شدند. در انتخاب اشعار هر جدول، سعی شد تا حد امکان، تنوع مفاهیم حفظ شود (نک: جدول شماره‌ی یک).

جدول شماره‌ی ۱: بیت‌های مربوط به جدول‌های شش‌گانه‌ی پرسش‌نامه

ب.ج.	جدول شماره‌ی ۱: عشق	جدول شماره‌ی ۲: دوستی	جدول شماره‌ی ۳: باورهای دینی و اعتقادی	جدول شماره‌ی ۴: مسائل اخلاقی	جدول شماره‌ی ۵: خودشناسی	جدول شماره‌ی ۶: عزت نفس و آرمان‌گرایی
۱	هرگز نمیرد آن‌که دلش زنده شد به عشق / ثبت است بر جریده‌ی عالم، دوام ما	درخت دوستی بنشان که کام دل به بار آرد / نهال دشمنی برکن که رنج بی‌شمار آرد	سحر یا باد می‌گفتم، حدیث آرزومندی / خطاب آمد که واثق شو، به الطاف خداوندی	آسایش دو گیتی، تفسیر این دو حرف است / با دوستان مروت، با دشمنان مدارا	عیان نشد که چرا آمدم، کجا بودم / دریغ و درد که غافل ز کار خویشتم	چرخ بر هم زخم ار غیر مرادم گردد / من نه آنم که زبونی کشم از چرخ فلک
۲	یک قصه بیش نیست غم عشق، وین عجب / کز هر زبان که می‌شنوم، نامکرر است	ده روز مهرگردون، افسانه است و افسون / نیکی به جای یاران، فرصت شمار، یارا	دعای صبح و آه شب، کلید گنج مقصود است / بدین راه و روش می‌رو که با دلدار پیوندی	بدین رواق زیرجد نوشته‌اند به زر / که جز نکویی اهل کرم نخواهد ماند	در این شب سیاهم، گم گشت راه مقصود / از گوشه‌ای برون آی، ای کوکب هدایت	غلام همت آنم که زیر چرخ کبود / ز هرچه رنگ تعلق پذیرد آزاد است
۳	ناصرم گفت که جز غم چه هنر دارد عشق / برو ای خواجه‌ی عاقل، هنری بهتر از این؟	سر و زر و دل و جانم، فدای آن یاری / که حق صحبت مهر و وفا نگه دارد	کار خود گر به کرم بازگذاری، حافظ / ای بسا عیش که با بخت خداداده کنی	از هر طرف که رفتم، جز وحشتم نیفزود / زنهار از این بیابان، وین راه بی‌نهایت	پدرم روضه‌ی رضوان به دو گنلم بفروخت / ناخلف باشم اگر من به جوی نفروشم	
۴	چنان پر شد فضای سینه از دوست / که فکر خویش گم شد از ضمیرم	اگر رفیق شفیقی، درست پیمان باش / حریف حجره و گرمابه و گلستان باش	بی‌دلی، در همه احوال، خدا با او بود / او نمی‌دیدش و از دور، خدایا می‌کرد	چو غنچه گرچه فروبستگی ست کار جهان / تو همچو باد بهاری، گره‌گشا می‌باش	من ملک بودم و فردوس برین جایم بود / آدم آورد درین دیر خراب‌آبادم	گرچه گردآلود فقرم، شرم باد از همتم / گر به آب چشمه‌ی خورشید، دامن، تر کنم

۵	ماجرای من و معشوق مرا، پایان نیست/ آنچه آغاز ندارد، نپذیرد انجام	از جان طمع بریدن، آسان بود ولیکن/ از دوستان جانی، مشکل توان بریدن	هر آن که جانب اهل خدا ننگه دارد/ خداهش، در همه حال از بلا ننگه دارد	کمتر از ذره نه‌ای، پست مشو، مهر بورز/ تا به خلوت‌نگه خورشید رسی چرخ‌زنان	سال‌ها دل طلب جام جم از ما می‌کرد/ آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا می‌کرد	من که دارم در گدایی گنج سلطانی به دست/ کی طمع در گردش گردون دون‌پرور کنم؟
۶	دانی که چیست دولت؟ دیدار یار دیدن/ در کوی او گدایی، بر خسروی گزیدن	رازی که بر غیر نگفتیم و نگوییم/ با دوست بگوییم که او محرم راز است	دلا، معاش چنان کن که گر بلغزد پای/ فرشته‌ات به دو دست دعا ننگه دارد	مکن ز غصه شکایت که در طریق طلب/ به راحتی نرسید آن‌که زحمتی نکشید	گوهری کز صدف کون و مکان بیرون است/ طلب از گمشدگان لب دریا می‌کرد	آدمی در عالم خاکی نمی‌آید به دست/ عالمی دیگر بیاید ساخت، وز نو آدمی
۷	دست از طلب ندارم، تا کام من برآید/ یا تن رسد به جانان، یا جان ز تن برآید	غم، در دل تنگ من از آن است که نیست/ یک دوست که با او غم دل بتوان گفت	لطف خدا بیشتر از جرم ماست/ نکته‌ی سر بسته چه گویی؟ خموش	دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر/ که ای نور چشم من، به جز از کشته، ندروی	وجود ما معمایی ست حافظ/ که تحقیقش فسون است و فسانه	
۸	من که ملول گشتمی از نفس فرشتگان/ قال و مقال عالمی، می‌کشم از برای تو	ما ز یاران چشم یاری داشتیم/ خود غلط بود آنچه می‌پنداشتیم	به جان دوست که غم پرده بر شما ندرد/ گر اعتماد بر الطاف کار ساز کنید	وقت را غنیمت دان، آن قدر که بتوانی/ حاصل از حیات ای جان، این دم است تا دانی		
۹	در آ که در دل خسته، توان درآید باز/ بیا که در تن مرده، روان درآید باز	رفیقان چنان عهد صحبت شکستند/ که گویی نبوده‌ست خود آشنایی	یار مردان خدا باش که در کشتی نوح/ هست خاکی که به آبی نخرد طوفان را	تا فضل و عقل بینی، بی‌معرفت نشینی/ یک نکته‌ات بگویم: خود را مبین، که رستی		
۱۰	اگر بر جای من، غیری گزیند دوست، حاکم اوست/ حرامم باد اگر من جان به جای دوست بگزینم	بیاموزمت کیمیای سعادت/ ز هم صحبت بد، جدایی	ثوابت باشد ای دارای خرمن/ اگر رحمی کنی بر خوشه‌چینی	دلا، دلالت خیرت کنم به راه نجات/ مکن به فسق مباحث و زهد هم مفروش		

بخش سوم و پایانی پرسش‌نامه نیز دربرگیرنده‌ی پرسش‌هایی بود که به جمع‌بندی نظرات شرکت‌کنندگان درباره‌ی اشعار و شخصیت حافظ کمک می‌کرد و تأثیر شرکت در نظرسنجی را در دیدگاه اولیه‌ی آن‌ها نسبت به این شاعر و اشعارش نشان می‌داد؛ همچنین، در این بخش، از نوجوانان خواسته شده بود تا پیشنهادهایشان را برای پیوند

بیشتر هم‌سن‌وسالانشان با اشعار حافظ بیان کنند.

۲.۱. بررسی روایی و پایایی پرسش‌نامه

روایی پرسش‌نامه، با دو روش «روایی صوری» و «روایی سازه» بررسی شد. روایی صوری پرسش‌نامه را پنج نفر از استادان زبان و ادبیات فارسی و حافظ‌شناسان، تأیید کردند. برای بررسی روایی سازه، تحلیل عاملی تأییدی با روش بیشینه‌ی درست‌نمایی به کار برده شد. با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی مرتبه‌ی دوم، برازش مدل بررسی گردید. پس از انجام دادن اصلاحات مورد نیاز، مدل، با استفاده از سه دسته شاخص برازش مطلق^۱ و تطبیقی^۲ و مقتصد^۳، ارزیابی شد:

جدول شماره‌ی ۲: شاخص‌های برازش مدل تحلیل عاملی پرسش‌نامه

PCLOSE	RMSEA	TLI	IFI	CFI	GFI	χ^2/df	شاخص
۰/۳۰	۰/۰۶	۰/۹۷	۰/۹۹	۰/۹۹	۰/۹۷	۲/۲۱	مقدار شاخص‌های برازش پس از اصلاح

شاخص نیکویی برازش^۴ (GFI) که به‌عنوان شاخص برازش مطلق بررسی شد، برابر با مقدار مقبول ۰/۹۷ بود (نک: میرز و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۵۳). در دسته‌ی شاخص‌های تطبیقی، مقدار سه شاخص برازش افزایشی^۵ (IFI)، برازش توکر- لوئیس^۶ (TLI) و برازش تطبیقی (CFI)، به‌ترتیب، ۰/۹۹، ۰/۹۷ و ۰/۹۷ (بالتر از مقدار مقبول ۰/۹۰) بود که نشان‌دهنده‌ی برازش بسیار عالی مدل است (نک: همان).

1. Absolute Fit Indices
2. Comparative Fit Indices
3. Parsimonious Fit Indices
4. Goodness of Fit Index
5. Incremental Fit Index
6. Tucker-lewis Index

شاخص‌های مقتصد بررسی شده، مجذور کای به درجه‌ی آزادی، با مقدار ۲/۲۱ و شاخص ریشه‌ی دوم میانگین مجذورات خطای تقریب (RMSEA) با مقدار ۰/۰۶ و سطح معناداری (PCLOSE) ۰/۳۰ بود که بیانگر برازش مطلوب مدل‌اند؛ بنابراین، شاخص‌های برازش نشان دادند داده‌های مشاهده شده، مدل نظری را تأیید می‌کنند و روایی مدل، احراز می‌شود^(۲).

برای بررسی پایایی پرسش‌نامه نیز، از ضریب آلفای کرونباخ^۱ استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ برای زیرمقیاس ادراک اشعاری با موضوع عشق ۰/۶۳، دوستی ۰/۸۰، باورهای دینی و اعتقادی ۰/۷۲، مسائل اخلاقی ۰/۷۸، خودشناسی ۰/۷۱ و عزت نفس و آرمان‌گرایی ۰/۷۳ و برای کل مقیاس ۰/۹۲ به دست آمد که بیانگر پایایی مطلوب پرسش‌نامه است.

۳. یافته‌های پژوهش

در این بخش یافته‌های پژوهش در هر یک از بخش‌های سه‌گانه‌ی پرسش‌نامه ارائه می‌شود.

۳.۱. اطلاعات کلی شرکت‌کنندگان

۴۰۱ دختر و پسر دوازده تا بیست‌ساله، در مقاطع تحصیلی گوناگون و از مناطق مختلف ایران در نظرسنجی «سفر به دنیای حافظ» شرکت کرده‌اند. جدول شماره‌ی سه، مشخصات این شرکت‌کنندگان را با جزئیات نشان می‌دهد:

^۱. Cronbach's Coefficient Alpha

جدول شماره‌ی ۳: مشخصات شرکت کنندگان

مشخصات شرکت کنندگان		تعداد	درصد	
جنس	دختر	۳۸۲	۹۵/۲۶	
	پسر	۱۹	۴/۷۳	
سن	دوازده	۲۳	۵/۷۳	
	سیزده	۳۲	۷/۹۸	
	چهارده	۷۸	۱۹/۴۵	
	پانزده	۸۷	۲۱/۶۹	
	شانزده	۸۱	۲۰/۱۹	
	هفده	۶۹	۱۷/۲۰	
	هجده	۲۱	۵/۲۳	
	نوزده	۶	۱/۴۹	
	بیست	۴	۰/۹۹	
	مقطع تحصیلی	ششم ابتدایی	۲	۰/۴۹
متوسطه‌ی اول		۱۷۷	۴۴/۱۳	
متوسطه‌ی دوم		۲۰۲	۵۰/۳۷	
در انتظار ورود به دانشگاه		۱۷	۴/۲۳	
دانشگاه		۳	۰/۷۴	
محل زندگی	استان فارس	شیراز	۳۴۱	۸۵/۰۴
		مناطق دیگر	۳۸	۹/۴۷
	استان‌های دیگر	کهگیلویه و بویراحمد	۱۲	۲/۹۹
		اصفهان	۲	۰/۴۹
		تهران	۲	۰/۴۹
		خوزستان	۲	۰/۴۹
		بوشهر	۱	۰/۲۴
		سیستان و بلوچستان	۱	۰/۲۴
		کردستان	۱	۰/۲۴
		گلستان	۱	۰/۲۴

همان‌گونه که جدول نشان می‌دهد، ۳۸۲ نفر (۹۵/۲۶٪) از شرکت‌کنندگان، دختر و ۱۹ نفر (۴/۷۳٪) پسر بوده‌اند.

۴۶/۸۸٪ (۱۸۴ نفر) از نوجوانان در پاسخ به این پرسش که چقدر اهل مطالعه‌اند، گزینه‌ی متوسط را انتخاب کرده‌اند. ۱۱۷ نفر (۲۹/۲۰٪) نیز میزان مطالعه‌شان را زیاد دانسته‌اند. رتبه‌های بعد از آن کسانی‌ست که میزان مطالعه‌شان را خیلی زیاد (۱۲/۹۶٪، ۵۲

نفر)، کم (۹/۲۲٪، ۳۷ نفر) و خیلی کم (۲/۷۴٪، ۱۱ نفر) بیان کرده‌اند. بیش از نیمی از نوجوانان، علاقه‌مند به مطالعه‌ی کتاب‌های داستانی‌اند (۵۶/۸۶٪، ۲۲۸ نفر). کتاب‌هایی با موضوع دانستنی‌های علمی (۱۶/۴۶٪، ۶۶ نفر)، روان‌شناسی (۱۱/۹۷٪، ۴۷ نفر)، شعر (۹/۲۳٪، ۳۷ نفر) و تاریخ (۵/۴۸٪، ۲۲ نفر) نیز، در رتبه‌های بعد قرار می‌گیرند.

پاسخ ۳۲۴ نفر از شرکت‌کنندگان (۸۰/۸۰٪) به این پرسش که آیا در خانه دیوان حافظ دارند یا خیر، مثبت بوده است. از این تعداد، ۲۴۶ نفر (۷۵/۹۲٪) گفته‌اند که دیوانی مخصوص به خود دارند.

در خانواده‌ی ۲۴۳ نفر (۶۰/۶۰٪) از نوجوانان، فرد یا افرادی، حافظ می‌خوانند؛ رتبه‌های اول تا سوم، از آن پدر (۱۰۸ نفر، ۴۴/۴۴٪)، مادر (۱۰۰ نفر، ۴۱/۱۵٪) و خود نوجوان (۶۱ نفر، ۲۵/۱۰٪) است.

میان تعداد نوجوانانی که دیوانی مخصوص به خود دارند و نوجوانانی که آن را مطالعه می‌کنند، تفاوتی آشکار وجود دارد. دیوان حافظ را نوجوان یا خود تهیه کرده یا هدیه گرفته است؛ هدیه گرفتن آن نشان‌دهنده‌ی داشتن خانواده و اطرافیانی است که با حافظ و دیوان او آشنا‌یند و از ارزشمندی این اثر اطلاع دارند و خریداری آن از سوی خود نوجوان بیانگر آگاهی او از اهمیت این کتاب و علاقه‌اش به مطالعه‌ی آن است؛ اما اینکه چرا از بین شرکت‌کنندگان در این نظرسنجی، فقط ۶۱ نفرشان (۱۵/۲۱٪) دیوان حافظ را مطالعه می‌کنند، پرسشی است که در ادامه‌ی مقاله به آن پاسخ داده می‌شود.

به گفته‌ی تقریباً نیمی از نوجوانان، مطالعه‌ی دیوان حافظ در خانواده‌ی آن‌ها به زمانی مشخص و مناسبی ویژه محدود نمی‌شود؛ اما نیمی دیگر، مطالعه‌ی این اثر را محدود به دوره‌ی‌های خانوادگی و مراسم‌های خاص (شب یلدا، تحویل سال و...) (۹۲ نفر، ۳۷/۸۶٪)، وقت‌های ناراحتی و دلتنگی (۲۵ نفر، ۱۰/۳۰٪) و زمان‌های شادی (۳ نفر، ۱/۲۳٪) دانسته‌اند.

پاسخ نوجوانان به این پرسش که به چه دلیل یا دلایلی دیوان حافظ را می‌خوانید،

جالب است:

- «وقتی می‌خونمشون بهم حس خوبی می‌دن و خیلی وقت‌ها به سری توصیه و راه و روش خوب واسه زندگی داخلشون اومده... فال هم زیاد می‌گیرم» (نرجس رضائی^(۲)، هفده‌ساله، از شیراز).
- «برای گرفتن فال» (پوریا، هفده‌ساله، از شیراز).
- «بعضی وقت‌ها می‌شه خودمون رو پیدا کنیم با خوندنش» (آیلین زارعیان، شانزده‌ساله، از شیراز).
- «انگار که حضرت حافظ از قلب آدم باخبره؛ به همین خاطر دوستش دارم» (نازنین مرادپور، هفده‌ساله، از سنندج).
- «چون حافظ شعرهاش آرام‌بخشه» (سیدصالح، پانزده‌ساله، از شیراز).
- «به دلیل وزن و آهنگی که در همه‌ی مصراع‌ها و بیت‌ها قرار داره» (فاطمه مصفا، چهارده‌ساله، از شیراز).
- «چون بعضی از بیت‌هاش مثل ضرب‌المثل می‌مونه» (کوثر بهروز، دوازده‌ساله، از شیراز).
- «برای خوب شدن حال‌مون، پدرم می‌گه باید از حافظ مشورت بگیریم» (دراسادات حسینی، سیزده‌ساله، از گرگان).
- گفتنی‌ست از میان ۶۱ شرکت‌کننده‌ای که دیوان حافظ را مطالعه می‌کنند، ۴۲ نفر (۶۸/۸۵٪)، مهم‌ترین دلیل برای خواندن این اثر را آرامش‌بخش بودن آن بیان کرده‌اند. از ۲۴۳ نفری که خود و خانواده‌هایشان اهل مطالعه‌ی اشعار حافظ‌اند، ۱۷۸ نفر (۷۳/۲۵٪) گفته‌اند که از این کار، زیاد (۹۴ نفر، ۳۸/۶۸٪) و بسیار زیاد (۸۴ نفر، ۳۴/۵۷٪) لذت می‌برند. ۶۱ نفر (۲۵/۱۰٪) میزان لذتشان را از مطالعه‌ی این کتاب، متوسط و ۴ نفر (۱/۶۵٪) هم کم دانسته‌اند.
- ۱۲۸ نفر از نوجوانان میزان سهولت خواندن اشعار حافظ را متوسط دانسته‌اند (۵۲/۶۷٪). از نظر ۶۶ نفر (۲۷/۱۶٪) خواندن این شعرها آسان است. ۲۸ نفر (۱۱/۵۲٪) گفته‌اند که خواندن این اشعار برایشان چندان راحت نیست. برای ۲۱ نفر (۸/۶۴٪) نیز خواندن آن خیلی

راحت است.

بیش از پنجاه درصد (۵۶/۷۹٪، ۱۳۸ نفر) نوجوانان گفته‌اند که مفهوم کلی اشعار حافظ را در حد متوسط متوجه می‌شوند. هفتاد نفر (۲۸/۸۰٪) از آن‌ها هم بر این باورند که درکی خوب از شعر او دارند و تاحدی زیاد متوجه مفهوم این اشعار می‌شوند. رتبه‌های بعد به کسانی تعلق می‌گیرد که به گفته‌ی خودشان، مفهوم کلی شعر حافظ را کم (۲۴ نفر، ۹/۸۷٪)، خیلی زیاد (۹ نفر، ۳/۷۳٪) و خیلی کم (۲ نفر، ۰/۸۲٪) متوجه می‌شوند.

نکته‌ی شایسته‌ی توجه این است که ۴۲/۶۴٪ (۱۷۱ نفر) از شرکت‌کنندگان در این نظرسنجی، در پاسخ به این پرسش که دیوان حافظ را چقدر برای هم‌سن‌وسالان خود مناسب می‌دانند، گزینه‌ی متوسط را انتخاب کرده‌اند. جایگاه‌های دوم و سوم، از آن‌گزینه‌های زیاد (۱۱۶ نفر، ۲۸/۹۳٪) و خیلی زیاد (۶۷ نفر، ۱۶/۷۱٪) است و تنها، ۴۷ نفر گزینه‌ی کم (۳۵ نفر، ۸/۷۳٪) و خیلی کم (۱۲ نفر، ۲/۹۹٪) را برگزیده‌اند.

۳۸ نفر (۹/۴۸٪) از نوجوانان تجربه‌ی شرکت در کلاس‌های حافظ‌شناسی را داشته‌اند. ۸۹/۹۳٪ (۳۵۹ نفر) حافظیه را از نزدیک دیده‌اند که باتوجه‌به اینکه شصت نفر از آنان از مناطقی غیر از شیرازند، طبیعی به نظر می‌رسد؛ اما نکته‌ی شایان توجه این است که در بین نوجوانانی که تاکنون حافظیه را از نزدیک ندیده‌اند، نوجوانان شیرازی نیز وجود دارند (۲۱ نفر، ۳/۳۵٪).

۱۴۲ نفر (۳۹/۵۵٪) از نوجوانان گفته‌اند که دیدار آن‌ها از حافظیه سالی یک بار رخ می‌دهد. ۱۱۰ نفر (۳۰/۶۴٪) هم چند بار در سال از این مکان دیدار می‌کنند. ۸۰ نفر (۲۲/۳۰٪) تنها یک بار حافظیه را دیده‌اند. ۱۵ نفر (۴/۱۷٪) چند بار در ماه و ۱۲ نفر (۳/۳۴٪) نیز یک بار در ماه به ملاقات آرامگاه حافظ می‌روند.

۳.۲. ادراک نوجوانان از اشعار حافظ

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، بخش دوم پرسش‌نامه با هدف سنجش میزان درک نوجوانان از شعر حافظ طراحی شده است. این بخش از شش زیرمقیاس (زیرمجموعه)

با موضوع عشق، دوستی، باورهای دینی و اعتقادی، مسائل اخلاقی، خودشناسی و عزت نفس و آرمان‌گرایی تشکیل شده که پیش‌تر، اشعار مرتبط با هر یک از آن‌ها در قالب جدول ارائه شد. هر زیرمقیاس، دو گویه (پرسش) دارد. گویه‌ها، به صورت لیکرت پنج‌تایی در دامنه‌ی خیلی کم تا خیلی زیاد، اندازه‌گیری می‌شوند.

شاخص‌های توصیفی، شامل میانگین و انحراف معیار زیرمقیاس‌هاست که جدول شماره‌ی چهار آن‌ها را نشان می‌دهد:

جدول شماره‌ی ۴: شاخص‌های توصیفی مؤلفه‌های ادراک اشعار حافظ

تعداد	انحراف معیار	میانگین	مؤلفه‌های ادراک اشعار حافظ
۴۰۱	۱/۴۶	۷/۲۳	ادراک اشعار با محتوای عشق
۴۰۱	۱/۵۸	۷/۷۳	ادراک اشعار با محتوای دوستی
۴۰۱	۱/۵۶	۷/۲۷	ادراک اشعار با محتوای باورهای دینی و اعتقادی
۴۰۱	۱/۶۰	۷/۳۲	ادراک اشعار با محتوای مسائل اخلاقی
۴۰۱	۱/۷۰	۷/۳۰	ادراک اشعار با محتوای خودشناسی
۴۰۱	۱/۵۷	۷/۳۵	ادراک اشعار با محتوای عزت نفس و آرمان‌گرایی

برای مقایسه‌ی شرکت‌کنندگان پژوهش از نظر ادراک آن‌ها از اشعار انتخابی دیوان حافظ با موضوعات گوناگون، از روش اندازه‌گیری مکرر^۱ استفاده شد. برای تحلیل واریانس تک‌عاملی با تأکید بر مطالعه‌ی درون‌آزمودنی‌ها (اندازه‌گیری مکرر)، ابتدا همگنی ماتریس کوواریانس متغیرهای مستقل با استفاده از آزمون کرویت موخلی^۲ بررسی شد. مقدار محاسبه‌شده‌ی آزمون کرویت موخلی، ۰/۸۰ است که معنادار نیست ($P=۰/۲۰$) و همگنی واریانس و کوواریانس را نشان می‌دهد. با توجه به برقراری شرط همگنی واریانس و کوواریانس می‌توان از تحلیل واریانس استفاده کرد که نتایج آن در جدول شماره‌ی پنج نمایش داده شده است.

1. Repeated Measure

2. Mauchly's Test of Sphericity

جدول شماره ۵: جدول آثار درون آزمودنی

منبع تغییر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	P
ادراک اشعار	۶۵/۲۶	۵	۱۳/۰۵	۱۲/۶۱	۰/۰۰۰۵

نتایج تحلیل واریانس، بیانگر آن است که ادراک نوجوانان از اشعار گوناگون، متفاوت است ($P=0/0005$, $F=12/61$). جدول شماره ۵ شش، مقایسه‌ی دوبه‌دوی میزان ادراک نوجوانان از اشعار حافظ را با محتواهای گوناگون نشان می‌دهد.

جدول شماره ۶: مقایسه‌ی دوبه‌دوی میانگین‌ها

P	خطای استاندارد	تفاوت میانگین‌ها ($X'_i - X'_j$)	ادراک اشعار با محتوای (j)	ادراک اشعار با محتوای (i)
۰/۰۰۰۵	۰/۰۷	-۰/۴۹	۲	۱
۱	۰/۰۷	-۰/۰۴	۳	
۱	۰/۰۸	-۰/۰۸	۴	
۱	۰/۰۷	-۰/۰۷	۵	
۱	۰/۰۹	-۰/۱۱	۶	
۰/۰۰۰۵	۰/۰۷	۰/۴۵	۳	۲
۰/۰۰۰۵	۰/۰۷	۰/۴۱	۴	
۰/۰۰۰۵	۰/۰۸	۰/۴۲	۵	
۰/۰۰۰۵	۰/۰۸	۰/۳۸	۶	
۱	۰/۰۶	-۰/۰۴	۴	۳
۱	۰/۰۶	۰/۰۳	۵	
۱	۰/۰۷	-۰/۰۸	۶	
۱	۰/۰۶	۰/۰۱	۵	۴
۱	۰/۰۷	-۰/۰۳	۶	
۱	۰/۰۶	-۰/۰۵	۶	

براساس نتایج آزمون تعقیبی بن‌فرونی^۱، ادراک نوجوانان از اشعار با محتوای دوستی، به‌گونه‌ای معنادار، بیش از ادراک آنان از اشعار دیگر است. بین ادراک نوجوانان از اشعار با محتواهای دیگر نیز، تفاوتی معنادار وجود ندارد.

۳.۳. جمع‌بندی نظرات شرکت‌کنندگان

این بخش، به جمع‌بندی دیدگاه‌های نوجوانان شرکت‌کننده در نظرسنجی، اختصاص دارد و در چند قسمت ارائه می‌شود:

^۱. Bonferroni Post Hoc Test

۳.۳.۱. محبوب‌ترین اشعار

اطلاعات جدول شماره‌ی هفت، محبوبیت موضوعی اشعار انتخابی دیوان حافظ را نزد نوجوانان نشان می‌دهد:

جدول شماره‌ی ۷: شماره و موضوع جدول مورد علاقه‌ی نوجوانان به ترتیب انتخاب

ردیف	شماره و موضوع جدول	تعداد	درصد
۱	یک (عشق)	۱۵۱	۳۷/۶۵
۲	دو (دوستی)	۸۴	۲۰/۹۴
۳	چهار (مسائل اخلاقی)	۵۰	۱۲/۴۶
۴	شش (عزت نفس و ارمان‌گرایی)	۴۴	۱۰/۹۷
۵	سه (باورهای دینی و اعتقادی)	۴۳	۱۰/۷۲
۶	پنج (هویت‌جویی و خودشناسی)	۲۹	۷/۲۳

در این بخش تفاوتی آشکار میان موضوع عشق با موضوعات دیگر دیده می‌شود؛ این درحالی‌ست که درک نوجوانان از مفهوم اشعاری با موضوع عشق تفاوتی معنادار با ادراک آن‌ها از مفهوم اشعاری با موضوعات دیگر (به‌جز دوستی) ندارد (نک. جدول شماره‌ی شش)، انتخاب شعرهایی با موضوع عشق و دوستی، به‌عنوان محبوب‌ترین اشعار دیوان حافظ از سوی نزدیک به ۶۰٪ نوجوانان (۵۸/۶۰٪، ۲۳۵ نفر)، هم بیانگر علاقه‌مندی آنان به این موضوعات است و هم می‌تواند نشان‌دهنده‌ی نیازی برآورده‌نشده باشد؛ نیاز به گفتن و شنیدن و خواندن از عشق و دوستی.

جدول شماره‌ی هشت، دربردارنده‌ی دوست‌داشتنی‌ترین بیت‌های هر موضوع (رتبه‌های اول تا سوم) به انتخاب نوجوانان است. این اشعار می‌تواند در کانون توجه همه‌ی افرادی قرار بگیرد که برای این گروه سنی محتوا و محصول تولید می‌کنند.

جدول شماره‌ی هشت: محبوب‌ترین بیت‌های حافظ از نظر شرکت‌کنندگان

موضوع اشعار	رتبه	بیت
عشق	اول	هرگز نمیرد آن‌که دلش زنده شد به عشق ثبت است بر جریده‌ی عالم، دوام ما
	دوم	ماجرای من و معشوق مرا، پایان نیست آنچه آغاز ندارد، نپذیرد انجام
		چنان پر شد فضای سینه از دوست که فکر خویش گم شد از ضمیرم

یک قصه بیش نیست غم عشق، وین عجب کز هر زبان که می‌شنوم، نامکرر است	سوم	
درخت دوستی بنشان، که کام دل به بار آرد نهال دشمنی برکن که رنج بی‌شمار آرد	اول	دوستی
ده روز مهر گردون، افسانه است و افسون نیکی به جای یاران، فرصت شمار، یارا	دوم	
ما ز یاران چشم یاری داشتیم خود غلط بود آنچه می‌پنداشتیم	سوم	
رازی که بر غیر نگفتم و نگوییم با دوست بگوئیم که او محرم راز است	سوم	
سحر با باد می‌گفتم، حدیث آرزومندی خطاب آمد که واثق شو، به الطاف خداوندی	اول	باورهای دینی و اعتقادی
بی‌دلی، در همه احوال، خدا با او بود او نمی‌دیدش و از دور، خداپا می‌کرد	دوم	
دعای صبح و آه شب، کلید گنج مقصود است بدین راه و روش می‌رو که با دلدار پیوندی	سوم	
آسایش دو گیتی، تفسیر این دو حرف است با دوستان مروت، با دشمنان مدارا	اول	مسائل اخلاقی
مباش در پی آزار و هرچه خواهی کن که در طریقت ما غیر از این گناهی نیست	دوم	
چو غنچه گرچه فروبستگی ست کار جهان تو همچو باد بهاری، گره‌گشا می‌باش	سوم	
مکن ز غصه شکایت که در طریق طلب به راحتی نرسید آن‌که زحمتی نکشید	سوم	
عیان نشد که چرا آدمم، کجا بودم دریغ و درد که غافل ز کار خویشتم	اول	خودشناسی
در این شب سیاهم، گم گشت راه مقصود از گوشه‌ای برون آی، ای کوکب هدایت	دوم	
سال‌ها دل طلب جام جم از ما می‌کرد آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا می‌کرد	سوم	
وجود ما معمایی ست حافظ که تحقیقش فسون است و فسانه	سوم	عزت نفس
آدمی در عالم خاکی نمی‌آید به دست عالمی دیگر بیايد ساخت، وز نو آدمی	اول	

چرخ بر هم زخم از غیر مرادم گردد من نه آنم که زبونی کشم از چرخ فلک	دوم	و آرمان‌گرایی
پدرم روضه‌ی رضوان به دو گندم بفروخت ناخلف باشم اگر من به جوی نفروشم	سوم	

۳.۲. دیدگاه نوجوانان درباره‌ی حافظ و اشعارش

در آغاز نظرسنجی، از نوجوانان خواسته شد تا تصورشان را درباره‌ی حافظ بیان کنند. هر کدام از آن‌ها با استفاده از یک یا چند صفت، به این پرسش پاسخ دادند. اصلی‌ترین ویژگی‌هایی را که نوجوانان درباره‌ی حافظ بیان کرده‌اند، می‌توان در چند جمله خلاصه کرد: حافظ مردی عارف، عاشق، دانا، حکیم و حافظ قرآن بوده است. او روحی آرام و مهربان داشته و شاعری خلاق و توانمند بوده است.

در پایان نظرسنجی، از نوجوانان پرسیده شد که آیا خواندن اشعار انتخابی حافظ، تغییری در تصورشان از او و شعرش ایجاد کرده است یا خیر. جدول شماره‌ی نه، میزان این اثرگذاری را از نظر شرکت‌کنندگان نشان می‌دهد:

جدول شماره‌ی ۹: میزان اثرگذاری شرکت در نظرسنجی در تغییر دیدگاه

شرکت‌کنندگان درباره‌ی حافظ و اشعارش

ردیف	میزان تغییر	تعداد	درصد
۱	زیاد	۱۲۷	۳۱/۶۷
۲	متوسط	۱۲۵	۳۱/۱۷
۳	خیلی زیاد	۹۳	۲۳/۱۹
۴	خیلی کم	۳۱	۷/۷۳
۵	کم	۲۵	۶/۲۳

خواندن پاسخ‌های نوجوانان به این پرسش، خالی از لطف نیست:

- «بله، الان فکر می‌کنم که حافظ علاوه بر خصوصیات قبلی، خیلی به خود و پیرامونش اهمیت می‌داده و آداب و اصول انسانیت و دوستی رو خیلی خوب می‌دونسته» (کیانا پیرصوفی، دوازده‌ساله، از شیراز).

- «قبلاً فکر می‌کردم شعرای حافظ همین شعرهای خسته‌کننده‌ی توی کتاب فارسی مونه؛ الان فهمیدم خیلی قشنگ‌تره؛ واقعاً لذت بردم» (هدیه خداکرمی، پانزده‌ساله، از شیراز).
- «من رو به شعر فارسی بیشتر علاقه‌مند کرد» (ایلیا عبدی‌زاده، پانزده‌ساله، از گچساران؛ کهگیلویه و بویراحمد).
- «فهمیدم حافظ نصیحت‌های فراوانی برای ما داره و می‌تونیم با مراجعه به اشعارش و درک مفهوم اون‌ها در حد فهم و توان خود، ازشون درس بگیریم و از این درس‌ها برای بهبود زندگی استفاده کنیم» (زهرا گودرزی، پانزده‌ساله، از شیراز).
- «تا حالا به حافظ فکر نکرده بودم، این شعرها رو که خوندم، تصمیم گرفتم به حافظ فکر کنم» (الهه، هفده‌ساله، از شیراز).
- «غیرقابل وصفه واقعاً؛ اینکه حافظ چقدر قشنگ درباره‌ی حس آدم‌ها صحبت کرده» (آتنا، هجده‌ساله، از شیراز).
- «احساس می‌کنم حافظ آدم درست و خردمندی بوده و در هر دوران می‌تونیم مثل مشاور ازش کمک بگیریم» (آرد، شانزده‌ساله، از شیراز).
- «از نظر من حافظ شاعر خیلی بزرگیه. در شعرهاش سرزنش نمی‌کنه، دستور به خوب‌بودن و خوب‌زندگی کردن نمی‌ده؛ بلکه با شعرهاش خوب‌بودن و خوب‌زندگی کردن رو یاد می‌ده» (عسل عبدالحسینی، شانزده‌ساله، از شیراز).
- ۳۶ نفر (۸/۹۷٪) از نوجوانان نیز گفته بودند که پیش از این فکر می‌کردند خواندن و فهمیدن شعرهای حافظ سخت است؛ اما با شرکت در نظرسنجی نظرشان عوض شده است:
- «همیشه فکر می‌کردم باید خیلی بزرگ‌تر بشم تا بتونم از روی کتاب به اون بزرگی بخونم، چه برسه به اینکه معنی‌هاش رو هم بفهمم؛ الان کلاً نظرم عوض شد» (هانیه کشاورز، چهارده‌ساله، از شیراز).

- «در گذشته فکر می‌کردم بیشتر شعرهای حافظ سخت هستن. در دیوان‌ها جوری نوشته شدن که خواندن اون‌ها سخته؛ حالا فهمیدم که هر چقدر بیشتر روی مفهوم بیت‌ها تمرکز کنم، چیزهای بیشتری درک می‌کنم» (روژان فرهادی، شانزده‌ساله، از شیراز).

- «فکر می‌کردم حافظ فقط برای بزرگ‌ترهاست و به درد ما بچه‌ها نمی‌خوره؛ الان فهمیدم که این‌طور نیست» (سحر خیریان، چهارده‌ساله، از شیراز).
برای ۲۵ نفر (۶/۲۳٪) از شرکت‌کنندگان نیز، تنوع موضوعات دیوان حافظ جالب و جذاب بوده است:

- «فکر می‌کردم ابیات حافظ معنوی هستن و بیشتر درباره‌ی علم و رازونیا هستن؛ اما ارتباط زیادی هم با عشق و علاقه دارن» (یاسمن سهرابی، پانزده‌ساله، از شیراز).
- «فکر می‌کردم حافظ بیشتر غزل‌های عاشقانه و تاحدی عرفانی داره؛ الان متوجه شدم کارش گسترده‌تر از این حرفاست» (علی، هفده‌ساله، از خرامه؛ فارس).
- «تا قبل از این سفر نمی‌دونستم که اشعار حافظ رو می‌شه در قسمت‌ها و موضوع‌های متفاوت دسته‌بندی کرد؛ این برام جالب بود» (مرضیه دهقانی، نوزده‌ساله، از روستای دریس؛ کازرون).

باتوجه‌به این پاسخ‌ها، عجیب نیست که بیش از ۶۰٪ (۶۲/۰۹٪، ۲۴۹ نفر) نوجوانان اعلام کرده‌اند با شرکت در این نظرسنجی و آشنایی با بخشی از شعرهای حافظ، زیاد (۳۳/۹۱٪، ۱۳۶ نفر) و بسیار زیاد (۲۸/۱۷٪، ۱۱۳ نفر) علاقه‌مند به مطالعه‌ی دیوان او شده‌اند: جدول شماره‌ی ده: تأثیر شرکت در نظرسنجی در علاقه‌مندی نوجوانان به مطالعه‌ی دیوان حافظ

ردیف	میزان تغییر	تعداد	درصد
۱	زیاد	۱۳۶	۳۳/۹۱
۲	خیلی زیاد	۱۱۳	۲۸/۱۷
۳	متوسط	۱۰۹	۲۷/۱۸
۴	کم	۲۷	۶/۷۳
۵	خیلی کم	۱۶	۳/۹۹

پاسخ برخی از آن‌ها به چرایی این انتخاب، خواندنی‌ست:

- «من از قبل می‌شناختمش؛ ولی الان با خوندن دوباره‌ی شعرهاش بیشتر می‌رم سمتش؛ چون شعر غذای روحه و شعرهای حافظ برای روح مثل شیشلیک برای بدنه» (مریم، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «چون موضوعات مختلفی رو به زبان بسیار شیرین واسه ما نوشته؛ دستم درد نکنه» (صبا سروش مهر، شانزده‌ساله، از شیراز).

- «من قبلاً هم حافظ می‌خوندم؛ اما با این سفر علاقه‌ام به اون ده برابر شد و چیزهای زیادی یاد گرفتم. یاد گرفتم نگاه متفاوت می‌تونه آدم‌ها رو جاودانه کنه» (سیما شجاعی، شانزده‌ساله، از لامرد؛ فارس).

در مجموع، مهم‌ترین دلایلی که نوجوانان برای علاقه‌مندی خود به مطالعه‌ی دیوان حافظ برشمرده‌اند، عبارت‌اند از: تنوع موضوعات، زبان شیرین، دلنشینی و آرامش بخش بودن شعرها، دریافته‌بودن معنی بسیاری از بیت‌ها، منطبق‌بودن با واقعیت جهان و زندگی، پرمفهوم‌بودن اشعار، پندهای ارزشمند حافظ و نشان‌دادن راه‌ورسم درست زندگی.

براساس اطلاعات جدول شماره‌ی یازده، به‌جز حدود ۵٪ (۴/۹۸٪، ۲۰ نفر) از شرکت‌کنندگان که سودمندی مطالعه‌ی دیوان حافظ را برای هم‌سن‌وسالانشان، کم (۳/۴۹٪، ۱۴ نفر) و خیلی کم (۱/۴۹٪، ۶ نفر) دانسته‌اند، بقیه‌ی نوجوانان سودمندی این اثر را متوسط و بیش از آن بیان کرده‌اند:

جدول شماره‌ی ۱۱: میزان سودمندی دیوان حافظ برای نوجوانان از نظر شرکت‌کنندگان در نظرسنجی

ردیف	میزان تغییر	تعداد	درصد
۱	زیاد	۱۵۲	۳۷/۹۰
۲	خیلی زیاد	۱۴۰	۳۴/۹۱
۳	متوسط	۸۹	۲۲/۱۹
۴	کم	۱۴	۳/۴۹
۵	خیلی کم	۶	۱/۴۹

۳.۳.۳. پیشنهادهای نوجوانان برای پیوند بیشتر هم‌سن‌وسالانشان با دیوان حافظ

در پایان نظرسنجی، از نوجوانان خواسته شد تا پیشنهادشان را برای پیوند بیشتر دوستانشان با اشعار حافظ بیان کنند. از ۴۰۱ نوجوان، ۳۷۳ نفر به این پرسش، پاسخ داده‌اند؛ برخی یک و برخی دیگر، بیش از یک پیشنهاد داشته‌اند. پیشنهادها متنوع‌اند؛ اما

می‌شود آن‌ها را در چند بخش کلی طبقه‌بندی کرد. جدول شماره‌ی دوازده حاصل این طبقه‌بندی است:

جدول شماره‌ی ۱۲: پیشنهاد نوجوانان برای پیوند نسل جوان با دیوان حافظ

ردیف	پیشنهاد	تعداد
۱	توجه بیشتر آموزش و پرورش به حافظ و اشعار او	۷۰
	آوردن شعرهایی بیشتر از حافظ در کتاب‌های درسی	۳۷
	برگزاری جشنواره‌ها و مسابقات متعدد در پیوند با حافظ (مشاعره، شعرخوانی، شرح بیت‌ها، نقاشی، داستان‌نویسی و...)	۲۰
۲	طراحی برنامه‌ها و بازی‌های برخط و رایانه‌ای جذاب و متناسب با سلیقه‌ی نوجوانان	۸۲
۳	برگزاری کلاس‌های حافظ‌شناسی، شرح اشعار حافظ به زبان ساده و امروزی و آشناکردن کودکان و نوجوانان با زندگی، شخصیت و دیوان حافظ	۵۷
۴	ساختن فیلم، انیمیشن، نمایش، موسیقی‌تصویر، برنامه‌های تلویزیونی و... جذاب، اثرگذار، هنری و خلاقانه براساس زندگی و دیوان حافظ	۴۸
۵	نوشتن رمان و داستان درباره‌ی زندگی و اشعار حافظ و بازنویسی ابیاتی که برای نوجوانان جذاب‌ترند (مانند بیت‌های عاشقانه) به شکل‌های گوناگون (طنز و...)	۲۳
۶	انتشار دیوانی مخصوص نوجوانان به شکلی جذاب، با خطی آسان‌خوان و همراه با شرح و نشان‌دادن شگردهای ادبی حافظ	۲۳
۷	بازدید از حافظیه	۱۵
۸	رواج گسترده‌ی اشعار حافظ در جامعه با روش‌هایی مانند برگزاری جشنواره‌هایی با محوریت این شاعر در مناطق مختلف کشور، کاربست شعرها در معماری شهری و توجه افراد معروف و هنرمندان (به‌عنوان الگوی نوجوانان) به اثر او	۱۰
۹	آشنایی خانواده‌ها با دیوان حافظ و رواج آن در بین بزرگ‌ترها و انتقال آن به نوجوانان در جمع‌های خانوادگی و دوستانه	۱۰
۱۰	هدیه‌دادن دیوان حافظ به نوجوانان	۷

بیشترین پیشنهادها در پیوند با وزارت آموزش و پرورش است. آموزش و پرورش، به‌عنوان مهم‌ترین سازمانی که در ارتباط مستقیم با نوجوانان است و وظیفه‌ی آموزش و پرورش آنان را بر عهده دارد، مخاطب اصلی نوجوانان در حوزه‌ی آشناسازی آنان با بزرگان علم و ادب سرزمینشان، به‌ویژه حافظ، قرار گرفته است.

حدود یک‌سوم نوجوانان در پیشنهادهایشان به نقش برجسته‌ی این سازمان در معرفی حافظ و دیوانش اشاره کرده‌اند. برگزاری جلسات حافظ‌خوانی و اختصاص یافتن ساعتی

ویژه در مدارس به گفت‌وگو درباره‌ی شخصیت، افکار و ظرایف و ویژگی‌های اشعار او، از مهم‌ترین پیشنهادهای نوجوانان در این زمینه است. توجه بیشتر به حافظ در کتاب‌های درسی و برگزاری جشنواره‌های فرهنگی و هنری در پیوند با او نیز از دیگر پیشنهادهای نوجوانان به آموزش و پرورش است:

- «می‌شه داخل مدارس، از اول شروع دبستان، حافظ‌خوانی رو بین درس‌ها گذاشت و اون رو رواج داد. انگار یک زنگ حافظ‌خوانی داریم که در اون دانش‌آموزان به درس فکر نمی‌کنن و کمی ذهنشون رو خالی می‌کنن. کاش می‌شد این جور باشه!» (شادی زردشت، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «اگر به جای بعضی از مطالب کتاب درسی که هیچ کارایی ندارن، دیوان حافظ یا کتاب‌های مولانا و سعدی تدریس بشه، نوجوانان هم ذوق بیشتری پیدا می‌کنن» (ملیکا، شانزده‌ساله، از شیراز).

- «می‌تونیم با برگزاری مسابقات رشته‌ای، خلاقیت و علاقه‌ی بچه‌ها رو محک بزنینم؛ مثلاً هر کس خوش‌نویسی خوبی داره، یکی از غزل‌های حضرت رو به همین صورت دربیاره یا هر کس حفظیات خوبی داره، در مسابقات مشاعره‌ی غزلیات حافظ شرکت کنه یا حتی هر کس که خوانش خوبی داره، حافظ‌خوانی کنه یا مقاله‌ای درباره‌ی حافظ بنویسه» (مینا، هفده‌ساله، از فارس).

- «به نظرم وقتی مفاهیم رو بفهمیم، آسون‌تر باهاش ارتباط برقرار می‌کنیم و دوستش داریم. این چیزیه که توی مدارس باید آموزش داده بشه؛ اما دریغ از کتاب ادبیات فارسی که در کنار کلی شعرهای ضعیف و فاقد ارزش ادبی، یک شعر حافظ می‌ذاره و بعد هم حذفش می‌کنه؛ چون گفته: 'نوش لعلت ما را به آرزو کشت' و این چه تصویری از حافظ می‌تونه توی ذهن دانش‌آموز دبیرستانی بذاره؟

مدارس از استادان ادبیات فارسی و حافظ‌پژوهان برای سخنرانی دعوت کنن. برگزاری مسابقات حفظ و خوانش اشعار حافظ و... خیلی‌ها رو ترغیب می‌کنه به حافظ‌خوندن و با حافظ دوست بودن. کتاب‌های تفسیر حافظ رو بیشتر ببینیم؛

مثلاً توی کتابخونه‌ی مدارس باشه. آهنگ‌هایی که از اشعار حافظ خونده می‌شه، مثل نوای مستی‌آور استادشجریانِ بزرگ، در مدارس پخش بشه و...» (میترا، شانزده‌ساله، از شیراز).

نکته‌ی شایسته‌ی توجه درباره‌ی این پیشنهادها که البته در سخن برخی از نوجوانان هم مستقیم به آن اشاره شده، فراهم کردن شرایط آشنایی بیشتر دانش‌آموزان با حافظ، در فضایی آزاد و به دور از چهارچوب‌های محصورکننده‌ی درس و نمره و امتحان است؛ نکته‌ای که می‌تواند بیانگر یکی از دلایل بی‌میلی نوجوانان به گنجینه‌ی ادبی کشورمان باشد:

- «باید یه بخشی از زمان مدرسه یا دانشگاه رو به این موضوع اختصاص بدن؛ ولی به‌صورت درس نباشه؛ یعنی نمره‌ای نباشه، با علاقه و حس خود شخص باشه؛ چون وقتی که اساس به نمره‌دهی باشه، علاقه کم‌رنگ‌تر می‌شه» (خدیدجه دُرگویی، هفده‌ساله، از شیراز).

- «کلاسای شعرخوانی یا جادادن این شعرها تو درس‌های هنر و فرهنگ یا ادبیات؛ به شرطی که قرار نباشه ازش امتحان بگیرن؛ چون این اجبار، شیرینی شعرهاش رو کم می‌کنه» (دوور لُر، هفده‌ساله، از شیراز).

- «قبل از اینکه به‌صورت نمره‌دادن و... توی کتاب‌هامون بیارنشون، بهتره فقط برای سرگرمی آموزش داده بشه تا ازش دل‌زده نشیم» (پرنیا نیک‌اخلاق، پانزده‌ساله، از شیراز).

موضوعی دیگر که بسیاری از پیشنهادها در پیوند با آن مطرح شده، دشواری خواندن ابیات حافظ و دریافت معنا و نکات ادبی آن برای نوجوانان است. پیشنهاد برای برگزاری کلاس‌های حافظ‌شناسی در سراسر کشور و آشناکردن کودکان و نوجوانان با شخصیت و شعر و اندیشه‌ی حافظ، به زبانی ساده و امروزی و همچنین، انتشار دیوان‌هایی با طراحی جذاب، قلمی آسان‌خوان و همراه با نشانه‌گذاری حروف و شرح و توضیحاتی ویژه‌ی نسل جوان، بیانگر جای خالی آن‌ها در جامعه و امکانی گسترده پیش روی اهالی ادب و فعالان حوزه‌ی چاپ و نشر است:

- «تولید دیوان‌هایی مخصوص نوجوانان؛ به‌گونه‌ای نوشته شده باشند که خوندنشون راحت باشه. رنگ و طرح صفحات هم یکنواخت نباشه و جذاب باشه» (روژان فرهادی، شانزده‌ساله، از شیراز).

- «واسه دخترایی مثل من، طراحی جلد کتاب‌های حافظ و فونت شعرها خیلی مهمه. خیلی‌ها رو دیدم که واسه اینکه فونت شعرها تودرتو هست، سراغ دیوان جناب حافظ نمی‌رن! درسته، منم می‌دونم این فونت هم جزء زیبایی‌های ادبیات‌مونه، ولی چه می‌شه کرد؟ اول باید علاقه‌مندی رو به وجود بیاریم، بعد کم‌کم از چشمه‌های دیگه‌ی حافظ جان رونمایی کنیم! این‌جوری همیشه تشنه‌ی این دیوان می‌مونیم» (انسیه، شانزده‌ساله، از لامرد؛ فارس).

- «کلاس‌های حافظ‌خوانی و حافظ‌شناسی بیشتر باشه تا بتونن معانی اشعار حافظ رو درک کنن و با لذت، دیوان حافظ رو بخونن» (آیدا، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «معنی شعرهاش رو آسون‌تر کنند تا بچه‌های کوچک‌تر هم متوجه بشن» (هستی، پانزده‌ساله، از زابل؛ سیستان و بلوچستان).

- «چون دیوان حافظ نظمه و نوجوان‌ها نثر رو بیشتر از نظم دوست دارن، یه کم هم براشون سخت هست خوندنش و معنی‌ش رو درست متوجه نمی‌شن، باید اول یکی بهشون معنی‌ش رو بگه، بعد بخوننش. مطمئنم اگر معنی‌ش رو بفهمن عاشقش می‌شن» (ری‌را، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «سن ما طوریه که داریم دنبال افرادی می‌گردیم که اطلاعات کامل و دقیقی داشته باشن تا بتونیم ازشون کلی چیز یاد بگیریم. حافظ و سعدی منبع آگاهی و حس‌وحال خوبن؛ اما خیلی‌ها چون نمی‌تونن شعراشون رو بخونن یا معنی‌ش رو درک کنن و اون رو به کار ببرن، دست می‌کشن از خوندن شعراشون» (ندا قنبری‌نژاد، هجده‌ساله، از شیراز).

تهیه و تولید برنامه‌ها و بازی‌های رایانه‌ای و برخط نیز از دیگر پیشنهادها مطرح شده

است:

- «ساخت برنامه‌های جذاب و اثرگذار؛ شعرها رو به صورت دکلمه یا کلیپ داستانی دربیارند و کلیپ‌های اشعار را بسازند با صدای زیبا و دلنشین» (زهرا قائدی، شانزده‌ساله، از شیراز).
- «یک مسابقه یا بازی روی گوشی‌های اندروید درست بشه که بازی با ابیات حافظ باشه. یک برنامه هم مخصوص معنی ابیات حافظ باشه؛ خیلی عالی می‌شه» (سیده‌مستانه خداپنده، چهارده‌ساله، از شیراز).
- «اپلیکشنی بسازیم که درباره‌ی حافظ و اشعار اون باشه. قسمت‌های مختلفی داشته باشه؛ مثلاً زندگی‌نامه‌ی حافظ یه قسمت باشه، اشعار فلسفی یه قسمت، اشعار عاشقی و...» (عسل، شانزده‌ساله، از شیراز).
- «می‌شه بازی یا انیمیشن طراحی کرد. به نظرم خیلی خفن می‌شه. یه چیزی تو مایه‌های انیمیشن تاریخ / از این ور مد نظرمه» (یاسمن ضرغامی، شانزده‌ساله، از فیروزآباد؛ فارس).
- «باید یه پویش به حافظ ببینیم درست کرد؛ چون جوان‌ها امروزه بیشتر با گوشی سروکار دارند و علاقه‌مند می‌شن» (سیده‌ستایش نواب‌زاده، پانزده‌ساله، از گچساران؛ کهگیلویه و بویراحمد).
- گفتنی ست ۱۷/۹۶٪ (۶۷ نفر) پاسخ‌دهندگان به این پرسش، «سفر به دنیای حافظ» را برای آشنایی نوجوانان با حافظ سودمند دانسته و پیشنهاد افزایش چنین برنامه‌هایی را داده‌اند:
- «من خیلی علاقه نداشتم؛ اما این سفر و خوندن اشعار روحیه‌ام رو به کل تغییر داد و حس خوبی گرفتم و شروع می‌کنم خوندن» (هانیه حسینی‌نژاد، هفده‌ساله، از شیراز).
- «اتفاقای زیبایی مثل 'سفر به دنیای حافظ' می‌تونه ما رو خیلی علاقه‌مند کنه. همین 'سفر به دنیای حافظ' باعث شد من با خیلی از شعرهای حافظ آشنا شم و اون‌ها رو بخونم» (نازنین جعفرزاده، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «تا گویی و فضای مجازی هست، متأسفانه کمتر کسی می‌ره سراغ دیوان بسیار ارزشمند حافظ. به نظرم بیاییم به بچه‌ها به جای آموزش کسل‌کننده، از راه‌های متفاوت و جدید این انسان‌های هنرمند رو معرفی کنیم؛ مثل همین سفر شما» (صبا سروش مهر، شانزده‌ساله، از شیراز).

پیشنهاد نوجوانان برای تولید برنامه‌ها و بازی‌های رایانه‌ای و نمایشی، افزون بر آنکه بر علاقه‌ی آن‌ها به فضای مجازی تأکید می‌کند، نشان می‌دهد که همکاری طراحان بازی‌ها و برنامه‌های رایانه‌ای و پژوهشگران و استادان ادبیات در تولید محتوا، می‌تواند در آشنایی نسل جوان با فرهنگ و ادبیات غنی ایران مؤثر باشد؛ موضوعی که تاکنون کمتر به آن توجه شده است.

بازنویسی ابیات جذاب حافظ برای نوجوانان به شیوه‌های گوناگون (طنز و...) و نگارش داستان و رمان و ساخت فیلم و نمایش و ترانه درباره‌ی زندگی و اشعار حافظ و باتوجه‌به آن از پیشنهادهای دیگر نوجوانان است؛ کاری که در جامعه‌ی ما اگر نگوییم اصلاً، به‌ندرت، به آن توجه شده است:

- «شعرهای حافظ رو به‌صورت کمیک و مجله دربیاریم، با کلی مطالب جذاب و دیدنی درباره‌ی حافظ که خسته‌کننده هم نباشه و همه دوستش داشته باشن» (رانا بهجت‌نیا، شانزده‌ساله، از شیراز).

- «ساده‌گویی و آمیخته‌کردن مسائل جذاب و گاهی طنز، در افزایش تمایل نوجوانانها اثربخش» (آناهیتا مردانی، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «بیشتر نوجوانانها دوستدار داستان یا رمان هستن؛ می‌شه این شعرها رو در قالب این‌ها درآورد» (فاطمه شمیران، هفده‌ساله، از اصفهان).

- «می‌تونن از راه چیزایی که فرد دوست داره بهش حافظ رو بفهمونن؛ مثلاً من از بازیگری و تئاتر خوشم می‌آد؛ پس تو قالب یه تئاتر خفن به من شعراش رو معرفی کن» (عارفه احمدزاده، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «ساخت فیلم از روی شخصیت حافظ. ما هیچ فیلم جذابی برای اندیشمندان و شاعران و دانشمندان یا حتی شاهانمون نداریم. کاش مثل خارج از کشور فیلمی از این افراد می‌ساختیم؛ مثل فیلم همیتون که درباره‌ی زندگی‌نامه‌ی الکساندر همیتونه» (ریحانه احسانپور، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «می‌تونیم مجسمه‌هایی درست کنیم که زیرش یکی از شعرهای حافظ نوشته شده باشه و اون رو به‌عنوان هدیه‌ی روز دانش‌آموز به بچه‌ها بدیم» (دکترجون، پانزده‌ساله، از فسا؛ فارس).

- «اگه یه روز تونستم شرکت فیلم‌سازیم رو تأسیس کنم، خیلی دوست دارم باهاتون تو این مسیر همکاری کنم. باید از این فرهنگ غنی و انسانی تولید محتوا کرد و اون رو با شیوه‌های مناسب، تبدیل کرد به الگوهایی که برای نوجوان‌های امروزی هیجان‌انگیز و قابل فهم و متناسب با شرایط زندگی‌شون باشه» (فرشته، نوزده‌ساله، از ممسنی؛ فارس).

- «تلفیق این اشعار با موسیقی خیلی می‌تونه کمک کنه؛ نه تنها توی دستگاه‌های ایرانی، بلکه هر سبکی؛ چه بسا که من تلفیقش رو با راک شنیدم و زیبا بود» (شاخه‌نات، شانزده‌ساله، از شیراز).

در آغاز مقاله خواندیم که بیش از نیمی (۵۶/۸۶٪) از نوجوانان شرکت‌کننده در نظرسنجی، به خواندن کتاب‌های داستانی علاقه‌مندند؛ از سوی دیگر، یکی از ویژگی‌های مهم شعر حافظ، افزون بر روایت‌پردازی، اشاره‌ی فراوان به اسطوره‌ها و افسانه‌ها و داستان‌های تاریخی‌ست. با توجه به این موضوع، به نظر می‌رسد امکان اقتباس از برخی اشعار و شخصیت‌های دیوان حافظ در خلق آثار داستانی برای نوجوانان وجود دارد.

به گفته‌ی نوجوانان، بازدید از حافظیه و قرار گرفتن در فضای معنوی آن می‌تواند در پیوند میان هم‌سن‌وسالانشان با حافظ و اشعارش اثرگذار باشد:

- «یک بار که به حافظیه رفته بودیم، یکی از مردهای کبوتردار برام فال گرفت. از اون به بعد، خودم هر روز، صبح‌ها رو با گرفتن فال حافظ و خواندن اون شعرهای

زیبا شروع می‌کنم. فال‌ها همیشه برام درست از آب درمیان» (ماه‌شیدا، شانزده‌ساله، از یاسوج؛ کهگیلویه و بویراحمد).

- «بیشتر برنمون به حافظیه؛ مخصوصاً با مدرسه که دوستانمون هم باشن. اینکه یکی از حافظ خوشش بیاد، تو روحیه‌ی بقیه هم می‌تونه تأثیر خوبی بذاره» (فاطمه توکلی‌پور، چهارده‌ساله، از شیراز).

- «فرستی فراهم بشه تا نوجوانان از نزدیک بتونند مقبره‌ی حافظ رو ببینند» (سولماز توکلی، هفده‌ساله، از شیراز).

بازدید از حافظیه به‌همراه راهنمایی آشنا با تاریخچه‌ی بنا و نمادهای فرهنگی موجود در معماری آن، از طرف آموزش و پرورش یا به دعوت مدیریت حافظیه و برگزاری برنامه‌هایی ویژه‌ی نوجوانان در آرامگاه حافظ و دعوت از آنان برای شرکت در این مراسم به‌همراه دوستانشان (به دلیل شدت گرفتن روابط هم‌سالان در دوره‌ی نوجوانی و اثرپذیری آنان از هم)، افزون بر آشنایی نسل جوان با شخصیت و اشعار یکی از بزرگان سرزمین خود، می‌تواند در هدایت تفریحات گروهی نوجوانان به سوی مراکزی امن و سودمند مؤثر باشد، باعث محکم‌شدن ریشه‌های ملی، معنوی و فرهنگی آنان شود و از نگرانی خانواده‌ها و سازمان‌های مرتبط با این گروه سنی بکاهد.

رواج اشعار حافظ در خانواده، جامعه و در میان هنرمندان و افراد مشهور، کاربست آن در معماری شهری و هدیه‌دادن دیوان حافظ به نوجوانان نیز، از دیگر پیشنهادها مطرح‌شده است:

- «این موضوع به خانواده‌ی هر شخص برمی‌گردد. من از طریق پدر بزرگ و پدرم با دیوان حافظ آشنا شدم» (انسیه رزمخواه، پانزده‌ساله، از شیراز).

- «باید کتاب و اشعار حافظ رو در جمع‌های دوستانه و خانوادگی و در جشن‌ها خوند و کتاب حافظ رو کادو داد تا بیشتر به سمت حافظ برن. تبلیغ هم می‌تونه تأثیر داشته باشه» (لیلا پارسایی، هفده‌ساله، از شیراز).

این پیشنهادها نشان می‌دهد که خانواده و جامعه، تاچه‌اندازه می‌توانند در آشنایی نوجوان‌ها با حافظ مؤثر باشند و در صورتی که این امر در کانون توجه قرار گیرد، امکان برقراری پیوند میان نسل جوان و شخصیت و شعر حافظ وجود دارد.

۴. نتیجه‌گیری

اگر باور کنیم دیوان حافظ سرمایه‌ای ملی است، شایسته است بدانیم: آیا این اثر که برای بزرگسالان سروده شده، ظرفیتی برای استفاده‌ی نوجوانان و جوانان هم دارد یا نه؟ آیا نوجوانان می‌توانند با این اثر پیوند برقرار کنند و از این سرمایه بهره‌مند شوند یا خیر؟ یافته‌های این مقاله ممکن است به دلایلی مانند انتخابی بودن شعرهای حافظ، فراهم‌نشدن امکان گفت‌وگوی رودررو با نوجوانان و تأثیر احتمالی خانواده، تبلیغات مدرسه و... بر نظرات آن‌ها، نتواند افکار و احساسات واقعی نوجوان‌ها را درباره‌ی شعر و شخصیت حافظ، دقیق و کامل بازتاب دهد؛ اما در بردارنده‌ی نکته‌هایی است که توجه به آن‌ها می‌تواند افق‌هایی تازه را پیش روی علاقه‌مندان به این حوزه بگشاید.

در این پژوهش روشن شد که ۸۹/۲۷٪ نوجوانان (۳۵۸ نفر) حافظ و بیت‌های انتخابی دیوان او را متوسط، زیاد و بسیار زیاد دوست دارند؛ اشعاری با موضوع دوستی را بهتر از موضوعات دیگر درک می‌کنند و عشق، محبوب‌ترین موضوع دیوان حافظ از نظر بسیاری از آن‌هاست (۳۷/۶۵٪، ۱۵۱ نفر).

۹۰/۹۳٪ (۳۲۱ نفر) از نوجوانان کتاب‌خوان که در آغاز نظرسنجی، میزان مطالعه‌شان را متوسط و بیش از آن اعلام کرده بودند، در پایان و پس از خواندن منتخبی از سروده‌های حافظ، گفتند که به میزان متوسط و بیش از آن به خواندن شعرهای او علاقه‌مند شده‌اند؛ اما نکته‌ی شایسته‌ی توجه این است که علاقه به مطالعه‌ی این اثر فقط در بین نوجوانان اهل مطالعه دیده نمی‌شود؛ ۷۲/۹۱٪ (۳۵ نفر) از نوجوانانی که چندان اهل مطالعه نبوده‌اند (۴۸ نفر) نیز، در پایان نظرسنجی، به خواندن سروده‌های او ابراز علاقه کرده‌اند (۵۱/۴۲٪، زیاد و خیلی زیاد و ۴۸/۵۷٪، متوسط).

به‌باور ۸۹/۹۱٪ (۲۰۵ نفر) نوجوانانی که کتاب‌های داستانی را بیش از کتاب‌های دیگر می‌خوانند، شعر و شخصیت حافظ دوست‌داشتنی و جذاب است (به میزان ۶۳/۵۹٪، زیاد و بسیار زیاد و ۲۶/۳۱٪، متوسط)؛ از این‌رو، نگارش رمان‌هایی برای نوجوانان براساس زندگی و شعر حافظ یا با الهام از آن می‌تواند در کانون توجه این گروه سنی قرار گیرد. توجه به ویژگی‌های دیوان حافظ و یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که بخش‌هایی از این اثر و نه همه‌ی آن، می‌تواند برای گروه سنی نوجوان مناسب باشد؛ با اینکه دیوان حافظ برای نوجوانان سروده نشده است، ظرفیت‌هایی دارد که ممکن است بتواند در افزایش سلامت روانی و اجتماعی و معنوی نسل جوان مؤثر باشد و عامل پیوند این نسل با بخشی از سرمایه‌ی ملی و معنوی خود شود؛ اما همان‌گونه که دیدیم، نوجوانان، اثری مناسب زمان خود می‌خواهند؛ آن‌ها می‌خواهند اشعار حافظ را به‌شکلی جذاب و متناسب با سلیقه‌ی خود و امکانات دنیای امروز دریافت کنند. آن‌ها خواهان آشنایی با حافظ و اثرش در قالب‌هایی نوتر و خلاقانه‌تر و مخصوص‌به‌خودند؛ از این‌رو، زمانی می‌توانیم میان نوجوان و میراث نیاکانش پیوند برقرار کنیم که این گنجینه‌های ارزشمند را در بسته‌بندی زیبا و جذاب و متناسب با سلیقه‌اش به او هدیه دهیم و آن را به عنصری جاری و پویا در فضای تنفس و حیات نسل جوان تبدیل کنیم.

۴.۱. محدودیت پژوهش

اصلی‌ترین محدودیت پژوهشی که این مقاله براساس آن شکل گرفت، ممکن‌نبودن گفت‌وگوی رودررو با نوجوانان به دلیل فراگیری کووید-۱۹ بود؛ از این‌رو، دلیل حضور کم‌رنگ نوجوانان پسر در این نظرسنجی، دقیق، مشخص نشد؛ درحالی‌که با گفت‌وگوی رودررو با پسران می‌شد از دیدگاه تعدادی زیاد از آنان درباره‌ی شخصیت و شعر حافظ آگاه شد و در صورت تمایل نداشتن آن‌ها به شرکت در نظرسنجی، دلایلی روشن برای این مسأله یافت.

تشکر و قدردانی

این مقاله یکی از دستاوردهای طرحی پژوهشی (پسادکتری) با شماره‌ی ۹۸۰۰۷۵۵۴ به نام «واکاوی ظرفیت‌های دیوان حافظ برای ارائه به نوجوانان» است. این طرح با پشتیبانی «صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور»، در مرکز حافظ‌شناسی (کرسی پژوهشی حافظ) به سامان رسید. از همه‌ی همراهی‌ها سپاسگزاریم.

یادداشت‌ها

- (۱) «نمونه‌ی متناسب برای آزمون‌سازی، حداقل ۲۰۰ تا است. ۴۰۰ و ۵۰۰، حجم نمونه‌های خیلی خوبی است» (کارشکی، ۱۳۹۸: ۳۶).
- (۲) بار عاملی زیرمقیاس ادراک عشق ۰/۸۸، ادراک دوستی ۰/۷۷، ادراک باورهای دینی و اعتقادی ۰/۹۲، ادراک مسائل اخلاقی ۰/۸۷، ادراک خودشناسی ۰/۹۷ و ادراک عزت نفس و آرمان‌گرایی ۰/۸۷ است. بارهای عاملی گویه‌ها در دامنه‌ی ۰/۶۵ تا ۰/۸۸ قرار دارد. بارهای عاملی مذکور، همگی در سطح ۰/۰۰۵ معنادار هستند.
- (۳) نوجوانان می‌توانستند خودشان را با نام واقعی یا مستعار معرفی کنند.

منابع

- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۶). *دیوان حافظ*. به تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی. تهران: پیام عدالت.
- کارشکی، حسین. (۱۳۹۸). *آزمون و آزمون‌سازی در تحقیقات تربیتی و روان‌شناسی؛ مبانی و روش‌های ساخت و انطباق‌یابی پرسش‌نامه‌ها*. تهران: کتاب ارجمند.
- میرز، لاورنس‌اس و همکاران. (۱۳۹۶). *پژوهش چندمتغیری کاربردی (طرح و تفسیر)*. ترجمه‌ی حسن پاشاشریفی و همکاران. تهران: رشد.